

ЖУЛИНСЬКИЙ
Микола Григорович –
академік НАН України,
академік-секретар
Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства
НАН України, директор
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України

ДУХОВНИЙ ПРОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

До 200-річчя від дня народження
Т.Г. Шевченка

У статті, присвяченій 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, проаналізовано вплив його творчості на формування нової свідомості українського народу, розглянуто націєтворчу місію Великого Кобзаря.

Двісті років тому на небосхилі української національної долі з'явилася в образі геніального поета і художника провідна зоря, завдяки якій знесилений колоніальним упослідженням народ побачив, з якого боку, мовлячи словами Вергілія, встає світанок правди.

Духовне світло Шевченкового Слова розсіяло густий морок імперського зневаження української людини, українського народу, його мови, історії, прав.

Днями і ночами цей уярмлений народ чекав, коли прийде до нього «апостол правди і науки» і возвістить йому свою любов і «святую правду». І він прийшов в образі мученика свободи, захисника його честі, національної та людської гідності.

В Орській фортеці, в цій «покинутій Богом пустині», солдат Тарас Шевченко розпочав своє каторжне десятиліття з таємного переписування власних поетичних творів у тоненькі зшитки, творені ним зі згорнутого вчетверо подвійного аркуша поштового паперу. На 293-й сторінці одного з цих 27 зшитків, що склали рукописну, так звану «захалавну» або «Малу книжку», принижений ганебною солдатчиною, але духовно нескорений поет провістить про усвідомлення власної національної місії нести до людей Боже слово, пророчо остерігати свій народ від служіння чужим богам, від морального омерзіння і духовного знесилення:

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістить!
Святую правду возвістить!

Та ще раніше, в день других роковин звільнення з кріпацтва з'являється перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, яке відкривається невмирущим зверненням-благанням до Слова, до власних дум полинати в Україну і прорости істиною в народній душі, розкувати закований імперською Росією народ і відкрити уярмленому люду рабські уста:

В Україну ідїть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.

Передчуваючи свою драматичну долю, Шевченко поспішає виконати з волі Божого провидіння свою місію національного пророка — запалити в серцях людей віру й надію на кращу долю. Але для цього потрібно очистити народню пам'ять від спотворень національної історії, відродити рідне слово, оживити національний дух і наповнити його енергією боротьби за справедливість, правду і свободу.

Шевченко розуміє, що український народ перебуває на драматичному етапі історичного розвитку, що знічений, притлумлений рабським становищем дух і свідомість народу потребують нових, свіжих ідей, відродження «доброї слави, слави України», але цього не досягнути, не здобути найвищої мети — свободи і незалежності, якщо вражені вірусом рабства сини матері-України, а також її «лукаві чада» не прозріють і не люблять «щирим серцем велику руїну».

У листі до українського письменника й етнографа Якова Кухаренка від 31 січня 1843 р. Тарас Шевченко повідомляє про свій намір відбути за кордон — «а в Малоросію не поїду, кур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую»¹. Кількома рядками вище Шевченко говорить про те, що розпочав роботу над портретом кошового отамана Чорноморського козацького війська Антона Головатого, але не сподівається, що зможе віднайти кошти для виготовлення літографій: «... на Україну я не надіюсь, там чортма людей, німці прокляті — білш нічого»².

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: у 12 т. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 6. — С. 23.

² Там само.

Після першої подорожі в Україну, що тривала з другої половини травня 1843 р. до середини лютого 1844 р., Шевченко поділиться своїми враженнями з Я.Г. Кухаренком у листі від 26 листопада 1844 р.: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися»³.

Поет побував тоді в Києві й на Київщині, на Чернігівщині, Полтавщині, на колишній Запорозькій Січі. Там господарювали німецькі та єврейські колоністи, яким царська влада надала великі пільги — такого сприяння не мало українське населення.

Шевченко особливо болісно, емоційно вразливо реагував на культурно-духовну і політико-економічну колонізацію дорогої його серцю України, яка внаслідок цього плундровання перетворилася на Малоросію. Через те він запевняє свого друга, що в Малоросію не поїде, «бо там, окрім плачу», нічого не почує.

Саме тому домінантним настроєм багатьох поезій Шевченка стає *ressentiment* — глибоке обурення з приводу сплюндрування рідного краю. Цей стан душі й переживань поета означається, за Ф. Ніцше, як соціально-філософське явище, що характеризує морально-психологічний стан усіх колоніальних спільнот в умовах імперського панування.

Шевченко, вимушено позбавлений органічної буттєвої основи — рідної землі й рідного народу, болісно сприйняв цей фізичний розрив із батьківщиною і тому намагається встановити духовний зв'язок зі своїм народом задля свого перебування в духовному просторі України. Для цього йому необхідно поєднатися зі своїм людом, з українським світом, який сприймається ним як «духовна дійсність» (Дільтей). Цю «духовну дійсність» Шевченко прагне не просто опановувати, пізнавати, але й переживати — вводити її в своє творче життя заради образного переосмислення історичної долі свого народу і визначення своєї ролі у формуванні національної самосвідомості української

³ Там само. — С. 31.

людини. По суті, Шевченко здійснює духовно-інтелектуальну інтерпретацію історично значимих подій, явищ і постатей минулого українського народу. Звідси особливе історичне чуття, яке виявляє Шевченко, осягаючи естетичними засобами історичне розуміння долі України. Співпереживаючи в різних модусах існування буття української людини, поет відкриває перед нею шлях до національного самовизначення в духовному просторі споконвічної батьківщини. Для Шевченка було важливо, щоб історичний досвід нації був очищений від фальсифікацій та замовчувань окремих його складових і став завдяки особистісному вибору його земляків ефективним ресурсом для очищення від фальсифікацій історичної пам'яті, нарощення духовного потенціалу нації та визначення національно-суспільних орієнтирів майбутнього України.

Не випадково важке соціально-економічне становище і морально-психологічна атмосфера в уявленій Україні так тривожили Тараса Шевченка. Поет усвідомлював, що необхідно морально оздоровити пригноблений люд, духовно просвітити. У цей же час видатний консолидатор італійської нації, борець за її свободу і незалежність Джузеппе Мадзіні, який у 1831 р. створив організацію під назвою «Федерація Молодої Італії», головний акцент у її діяльності зробив на просвітницько-виховній функції. У «Циркулярі федерації «Молодої Італії» він закликає до створення єдиної італійської нації на основі морального і духовного відродження: «Будьте ні тосканцями, ні п'ємонтцями, ні романьйонцями; будьте італійцями! нації не відроджуються матеріально без морального відродження. Сприяйте поширенню просвіти писаннями, прикладом, словом. Революції здійснюються для народу і з народом»⁴.

Мадзіні виступає речником і захисником прав усіх італійців, розділених Віденським конгресом 1815 р. на 9 державних утворень, у яких панував, як і майже в усій Європі, монархічний деспотизм. Чи не найголовнішу роль у витворенні реакційної атмосфери і придушен-

ні національно-визвольних рухів у Європі відіграла Австрійська імперія. Не випадково Джузеппе Мадзіні з великими надіями сприйняв європейські революції 1848–1849 рр., сподіваючись на визволення італійських земель від деспотизму. Він пише прокламацію, в якій закликає італійців братися за зброю, широко розгорнути народне повстання і перетворити його в «національну війну проти Австрії».

Очевидно, що молоді українські літератори і вчені — Микола Костомаров, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Георгій Андрузький, Опанас Маркович, Олександр Навроцький та інші, які наприкінці 1845 р. створили таємне товариство, надавши йому ім'я слов'янських апостолів-просвітителів Кирила і Мефодія, знали про діяльність таких патріотичних рухів, як «Молода Італія», «Молода Польща», «Молода Німеччина», «Молода Швейцарія», «Молода Ірландія». Саме ці демократичні товариства гуртували патріотичні сили своїх народів задля їхнього національного визволення від тиранії.

Перебуваючи на нелегальному становищі в Швейцарії, Мадзіні створює в квітні 1834 р. міжнародне об'єднання демократів «Молода Європа», в якому активними учасниками були не тільки італійці, але й поляки і німці. Незабаром з'являється низка нелегальних осередків — філіалів «Молодої Європи» в Галичині та Наддніпрянській Україні. Сам Мадзіні повідомляв у січні 1835 р. в «інформаційному листі» членів товариства «Молода Швейцарія» про те, що «Молода Європа» має своїх організаторів в Україні, передусім в Одесі, завдяки активній діяльності товариства «Молода Польща» та створеній у Кракові в 1835 р. Шимоном Конарським організації «Співдружність польського народу». Саме для того, щоб підняти на боротьбу «малоросійські елементи Москви», як закликав уславлений ветеран боротьби за свободу і незалежність польського народу Йоахім Лелевель — член «Молодої Польщі» з 1835 р., Шимон Конарський нелегально переходить австро-російський кордон і поселяється в селі Лісному на Волині. Завдяки його енергійній діяльності нелегальні осередки «Співдружності»

⁴ Цит. за: *Варварцев Микола*. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. — К.: Пульсари, 2006. — С. 28.

ті польського народу» з'являються на Волині, Київщині, Поділлі, в Одесі...

У російському міністерстві внутрішніх справ був «алфавітний список осіб, причетних до справи про таємні товариства в Київській, Волинській та Подільській губерніях, відкриті у 1838 році», в якому було перелічено 146 осіб, що зазнали різних покарань за свою антимо-нархічну діяльність: сибірська каторга, віддача в солдати, заслання у віддалені губернії, домашній поліцейський нагляд. Відомо, яких репресій зазнав Київський університет Святого Володимира: із 307 студентів 97 було визнано «неблагодійними»⁵.

Кирило-мефодіївці в основоположних документах свого товариства виклали головні ідеї європейських борців за свободу своїх народів, доміантною серед яких була ідея політичної незалежності українського народу і «моральної єдності» як вершини цивілізаційного розвитку.

У головному програмному творі Кирило-Мефодіївського товариства під назвою «Закон Божий» заперечується монархія як форма правління і засуджується анархія і свавілля у революційній боротьбі. Саме в «Законі Божому» в 109 параграфі однозначно стверджується: «Україна буде не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським».

Вчитуючись у поетичні рядки Тараса Шевченка, переконуємося, що поет категорично і послідовно заперечував монархію, засуджував її, прагнув словом просвітити і морально виховувати свій народ, закликав до примирення, полагодження взаємин між станами і класами суспільства, намагався відродити в народній пам'яті давню національну славу, героїчні подвиги борців за свободу рідного народу, високий дух самопожертви в ім'я України.

Згадаймо, видатний ірландський поет Вільям Батлер Єйтс, який у часи антиімперіалістичного опору висловив сподівання припинення і гноблення чужою владою людей, по суті, вигадував давню Ірландію, віднаходив втрачену й забуту ірландцями батьківщину.

⁵ Варварцев Микола. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. — С. 152.

Він нагадував поневоленим своїм землякам, що історія й нація невіддільні, як невіддільні танцівник і танок.

Саме в ці роки, на початку 1840-х років, коли Шевченко вражався наслідками колоніального спустошення рідного краю, набуває розвою ірландський націоналістичний рух — «Молода Ірландія», або «Оранжева молода Ірландія», який постав навколо тижневика «Нація». І сам Єйтс, і «Молода Ірландія» прагнули подолати передусім суспільно-політичну апатію в Північній Ірландії та пробудити культурну свідомість співвітчизників.

Як згодом узагальнив досягнення Єйтса у відновленні забороненої національної історії та її зв'язку з нацією вест-індський психоаналітик і соціальний філософ Франц Фанон, «колоніалізму мало просто утримувати народ у своїх лещатах і спустошувати його розум, вилучаючи звідти всі форми й зміст. За децю викривленою логікою він звертається до минулого цього народу і спотворює, нівечить та руйнує його»⁶.

Шевченко вже в перших своїх поетичних творах прагне відроджувати історичну пам'ять свого народу, яка була вражена чи інфільтрована колонізаторською політикою Росії. Поет усвідомлює свою духовну місію — врятувати зруйновану спільноту — український народ, оживити його національну історичну свідомість, подати розуміння національної солідарності в умовах колоніального приниження. Шевченко шукає духовну основу для національної єдності — намагається вселити в думки і почуття упосліджених своїх земляків віру в себе, в свою історичну долю.

Поезія «Розрита могила» розпочинається таким запитальним окликом:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Поет-художник був особливо опечалений тим, у яку руїну перетворена Україна внаслідок політичної, соціально-економічної та куль-

⁶ Едвард Саїд. Культура й імперіалізм. — К.: Критика, 2007. — С. 334—335.

турно-духовної колонізації. Російська імперія не тільки сплюндрувала колись квітучий рідний край, але й наплодила перевертнів, зрадників, запроданців, які охоче помагають москалеві і чужинцям господарювати з власною вигодою — знімати з матері полатану сорочку та ще й катувати.

Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

Це обурення, це опечалення погибеллю землі української Шевченко вкладає в уста матері-України, яка виповідає свою гірку долю і пояснює першопричини руйнації історико-культурної спадщини, духовного простору нації.

Та головний біль, найбільша тривога і турбота Тараса Шевченка — це успослідження національної свідомості, забуття історичних уроків — як ганебних, так і героїчних, ослаблення волі до боротьби за свої права і свободи. Тому національний пророк сподівається, що його Слово проникне в душу народну, зійде там, проросте і виколоситься, перетвориться в «ножі обоюдні», якими

Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Його мета, його віра й надія — духовно возвеличити «рабів отих німих», оживити, просвітити «розумом святим» «святої правди голос новий».

Тому йому й дароване Господом «святеє слово», щоб він як духовний провідник свого народу відкрив правду про першопричини невільництва та руйни України, засвідчив, чия в цьому вина, чому так підло перероджувалися душі його земляків, що спричинило внутрішні чвари, зраду рідної нації, ганебне прислужування чужим престолом. Гнівом наповнюються поетичні рядки Шевченка, коли він згадує

про українських поміщиків, новочасне дворянство, яке продає свою національну честь і гідність «за шмат гнилої ковбаси», стає лакузами імперії, «підніжками» Москви, а свою Україну залишає, мов «бездітну вдовицю», напризволяще. На їхні голови поет накликає Божу кару, бо блиск легкої наживи засліплює їхні очі. Заради власного збагачення, набуття чинів, нагород, маєтків вони готові безжально розпинати найменшого брата, дозволяти новим ворогам розкрадати, як овець, хрещений люд. І віддавати свій народ «в наругу сусідам» — «ворогам проклятим».

Шевченко з особливою вразливістю сприймає руйнацію історико-культурної спадщини свого народу, культурного ландшафту, духовного простору нації. Це київські гори, Дніпро і кручі, старі церкви — православні святині, це степи і діброви, лани і могили...

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки?

Розрита могила символізує у Шевченка історичну пам'ять, затаєний у глибинах народної свідомості національний дух, який необхідно пробудити від сну. Всі ці матеріальні свідчення національної історії і культури є для Шевченка органічною складовою духовного простору України.

Концепт «духовний простір» знаменує не лише життєвий топос народу, нації, але і вбирає в себе семіотику природи, те, що ми називаємо батьківщиною, рідним краєм, колискою роду, родовим гніздом, кореневою системою етносу.

Це все духовна реальність, «а вся реальність — тільки духовна»⁷, — стверджував Гегель, наголошуючи, що один зі світів духу — «царство культури»⁸.

В імперській географії як самостійного культурного організму України не було. Була залежна від імперської мовно-культурної і ре-

⁷ Гегель. Феноменологія духу. — К.: Основи, 2004. — С. 402.

⁸ Там само. — С. 303.

лігійної політики провінція під назвою Малоросія, в яку так неохоче повертався Шевченко. Гегемонія імперського центру над периферією була системною і послідовною, що особливо засвідчувала імперська історизація українського минулого.

Поет переконаний, значною мірою й через зрадництво національної еліти Україна втратила свою найвищу цінність — свободу і незалежність. Тому гірко впечалений колоніальним станом рідного краю Кобзар благає скорбну матір-Україну:

Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи...

Отож, заради того, щоб ожила «добра слава, слава України», повинен

Батько з сином і брат з братом —
Одноставне стати
На ворога лукавого...

Щоб утвердилася-запанувала в своїй хаті — в своєму національному Домі воля, правда і сила, необхідно цей Дім, свою світлицю-хату відродити-відбудувати і бути в ній повновладним господарем:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Концепт хати концентрує в собі державотвірні замислення Тараса Шевченка, зосереджені на витворенні України як духовно-ідеальної системи вільного, незалежного буття. По суті, Шевченко творив духовну державу, національний духовний Храм, а він, як наголошує професор Оксана Сліпушко, «будується на силі національного духу й національній волі»⁹.

Саме тому хата виступає в його творчості синонімом України — тільки в «своїй хаті» українська людина зможе вільно самовизначитися щодо індивідуальних і колективних ціннісних орієнтирів. У візіях поета майбутнє України постає в словообразі хати, в метафорі дому — як «дім тихий, в сем'ї тій великій». І якщо буде на це Божя воля, українська спільнота, порід-

нена прагненням вибудувати національний Дім, буде жити за моральними законами «єдиномислія» і «братолюбія», у добрі й злагоді, у мирі й любові. А головне, жити на волі — «в сім'ї вольній, новій», бо

...Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи,
Нащо ж себе таки дурить?

Шевченко прагне формувати світ української людини за вимірами християнської моралі й етики, відкривати їй націєтворчі смисли культурно-історичного процесу і переконати, що культурно-духовні ресурси нації великі і здатні оживити, оздоровити народний організм.

Хата в розумінні Тараса Шевченка є важливим ціннісним орієнтиром для усвідомлення людиною свого місця в просторі буття і забезпечення можливостей для життєздійснення. Це місце укорінення людини з метою утвердження себе у світі і осмислення сенсу свого життя.

Шевченко тому й закликає жити в своїй хаті — в своєму національному Домі, в своїй країні, бо поза межами рідного краю не знайдеш «доброго добра»:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеса на чужину
Шукати доброго добра...

Хата, дім — це первинна константа людського життя, з якої починає формуватися етнічний і культурно-духовний простір буття людини як органічної частини цілого етносу.

«Дім формує новий простір — «вітчизну», «батьківщину» і новий тип мислення. З домом безпосередньо зв'язана ідея «обживання» простору, залучення його до людини, її зігрівання, «одомашнювання», коли оточуючий людину предметний світ переноситься начебто в антропоцентричну сферу, виступаючи втіленням її ідей, цілей, мрій»¹⁰.

⁹ Сліпушко Л.М. Духовна держава Тараса Шевченка. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. — С. 15.

¹⁰ Газнюк Л.М. Батьківський дім як складова екзистенційного буття людини // Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення. VIII Шинкаруківські читання. — К.: Знання України, 2013. — С. 97.

Пам'ятаючи про поривання Шевченка побувати в Україні, про його повсякчасну тугу за рідним краєм, про його мрію побудувати хату і мати сім'ю, можна з певністю стверджувати, що ідея хати як мети і сенсу індивідуального та національного існування виростала в уяві й поетичних візіях Шевченка в архетипічний образ колективного Дому, в якому національна сім'я, велика українська родина знайде свою правду, силу і волю та зміцнить свій дух вірою в неминуче витворення моделі справедливого суспільного устрою. Поет не приміряє на себе доспіхи політичного провідника нації, але думає про неминучу з'яву такого державного діяча, яким був для американського народу Джордж Вашингтон:

Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись.

Безжалісні сатиричні стріли, емоційно вразливі осуди Шевченко спрямовує передусім на імперську Росію, на політику великодержавницького царизму, який здійснює колонізацію України та знищення прав і свобод гордого козацького народу, веде жорстоку війну проти народів Кавказу. Хто, який російський письменник чи культурний діяч спромігся на таке осудження і таврування колонізаторської політики Росії, яке ми знаходимо в поемі «Кавказ»? З яким щирим співчуттям, переживаючи в душевних муках і сльозах їхню драматичну долю, Тарас Шевченко перейнявся трагічним станом нищених мечем і вогнем кавказьких народів, які імперська влада іменувала «нецивілізованими», «малими», «неісторичними», «дикими», «некультурними», позбавленими «Божої благодаті».

Ця ж імперія за гордий виклик-осуд її політичної системи, висловлений національним пророком у його поетичній творчості, передусім у поемах «Сон» і «Кавказ», приречла його на передчасну смерть, фізично знесиливши солдатською каторгою в степах безкраїх за Уралом. Але за свій короткий — 47 років життя — вік Шевченко встиг створити 240 поезій, з них — 8 поем, драму «Назар Стодоля»,

9 повістей, хоч написав поет, за його власним свідченням, їх двадцять. У спадщині Кобзаря великий за обсягом щоденник, 250 листів, понад 835 живописних полотен і портретів, рисунків, офортів, ескізів, акварелей... А скільки ще міг би створити цей геній, перший академік графіки Петербурзької Академії мистецтв поетичних і прозових творів, живописних полотен, офортів...

Та свою місію духовного провідника українського народу Тарас Шевченко — цей, за визначенням Івана Франка, «володар у царстві духа» і «велетень у царстві людської культури», виконав. Він порятував зруйновану на сильницьким вторгненням деспотичної системи правління у духовний і культурний простір спільноту — український народ, відродив його історичну пам'ять, завдяки народній мові, літературному слову дав йому національне самоусвідомлення, розуміння національної солідарності у гнітючій атмосфері колоніального приниження.

Саме завдяки Шевченкові й розпочалося формування нової свідомості, яка позбавляється комплексу історичної неповноти, культурно-історичної неповноцінності, що кілька століть тяжив над суспільною свідомістю українців.

Тому «Кобзар» був як спалах блискавки, що висвітлила морок притлумленої свідомості та забутої історії і відкрила перед нацією горизонти майбутнього.

Шевченкові слова «огнем невидимим пекли замерзлі душі», зцілювали святою правдою народну свідомість, відкривали уми і серця для порозуміння і злагоди. Тож у світле 200-річчя від дня народження українського поета-пророка наш національний обов'язок вдумливо вчитатися в його посланіє, з яким Кобзар звертався до всіх українців — і мертвих, і живих, і ненарождених, закликав пам'ятати:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра.

І благав Господа:

А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли.